

Жосан Олександр Едуардович,
завідувач кафедри педагогіки, психології і
корекційної освіти комунального закладу
«Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти імені
Василя Сухомлинського», кандидат
педагогічних наук

Шкільний підручник як цілісна психолого-педагогічна система та ядро навчально-методичного комплексу

Необхідною умовою розвитку педагогічної науки і освітньої практики, особливо на етапі реформування системи освіти згідно з її новою парадигмою, є вивчення, осмислення історії педагогічної науки та творче використання її надбань у сучасних умовах.

У кінці 50-х – середині 60-х років ХХ століття в педагогічній науці СРСР склалася потужна наукова школа, що системно й всебічно досліджувала проблеми підручникотворення, яку називають *радянською школою підручникомознавства* [2, с. 447]. Серед позитивних здобутків учених можна виокремити: вимоги до змісту, методичного апарату, посилення міжпредметних зв'язків, активізація пізнавальної діяльності учнів [6, с. 283-286].

Проблеми науково-методичного забезпечення створення й функціонування шкільної навчальної літератури у радянській школі розглядали Л. Березівська, Л. Височан, М. Головка, Н. Зубко, Я. Кодлюк, В. Кузьменко, В. Оліфіренко, Л. Пироженко, І. Смагін та ін. Недостатньо вивченими залишаються дослідження вітчизняного підручникомознавства 70-х – 80-х років.

Метою статті є спроба проаналізувати деякі результати досліджень радянських учених з напрямку: «Підручник як цілісна психолого-педагогічна система та ядро навчально-методичного комплексу».

Д. Зуєв звертає увагу на необхідність *системного вивчення психолого-педагогічних проблем, пов'язаних зі створенням та використанням навчальних книг*. Повинні вивчатися не окремі питання, а вся реальність навчальної книги, робота над нею і робота з нею. Учений сформулював *кілька груп проблем*, які потребують розв'язання.

1. *Мотиваційні основи роботи учня з навчальною книгою*. У різні історичні епохи і в різних умовах педагогічного процесу проблему мотивації учня – як зробити навчання цікавим, пробудити в учня активність – вирішували по-різному. Спираючись на дослідження психологів, учені провели велику роботу з вивчення і реалізації тих мотиваційних можливостей, які закладені в структурі підручника – у співвідношенні різних

видів тексту і позатекстових компонентів, в його оформленні та поліграфічному рішенні. Практика змусила йти далі й шукати розв'язання цієї та низки інших проблем на шляхах розробки більш широкого і більш гнучкого засобу активізації роботи з навчальною книгою. Таким засобом став *навчально-методичний комплекс*. Наукове осмислення пошуків і знахідок, успіхів і невдач, а також визначення мотиваційних можливостей різних компонентів навчально-методичного комплексу та підручника як ядра цього комплексу – ось ті питання, які повинні стати предметом психологічних досліджень.

2. *Залучення до справи створення навчальних книг усієї сукупності психологічних знань про інтелектуальний і емоційний розвиток школярів.* Перехід до загальної середньої освіти загострив проблеми, пов'язані з урахуванням вікових особливостей школярів. Вікова психологія накопичила ґрунтовні експериментальні знання про це, проте у справі створення навчальних книг вони не застосовувалися. Д. Зуєв висловлював сподівання, що психологи в складі авторських колективів підручників допоможуть усунути цей недолік. Від них він чекав і розробки загальних вимог до всіх авторів підручників та критеріїв оцінки їх роботи.

Уваги психологів вимагало і коло проблем, пов'язаних із зростаючим впливом на дітей засобів масової інформації. Школа в цілому і підручник зокрема значною мірою ігнорували цей вплив. Предметом досліджень могли б стати питання розподілу функцій між учителем, підручником, іншими компонентами навчального комплексу та засобами масової інформації як складовими єдиної навчально-виховної системи, а також можливості підручника як ядра вже не тільки малого навчально-методичного комплексу, але і цієї системи, свого роду «великого» навчально-виховного комплексу.

3. *Реалізація при проектуванні й конструюванні підручника, навчально-методичного комплексу можливостей диференційованого та індивідуалізованого навчання.* Існують, на думку Д. Зуєва, два шляхи вирішення проблеми індивідуалізації навчання. Один з них – це розробка програмованих засобів навчання. Саме на цьому шляху психологам вдалося домогтися значних успіхів. Але цей шлях не може бути магістральним в умовах загальної середньої освіти та єдиної школи, тому вже давно автори підручників почали просуватися в іншому альтернативному напрямку – в напрямку створення комплексів, і тому вони зацікавлені в науковій допомозі з боку психологів.

4. *Інженерно-психологічне проектування засобів навчання як знарядь праці учня та вчителя.* Мова йде про завдання, багато з яких вчені вирішували і продовжують вирішувати, хоча часто кустарними прийомами (забезпечення легкості читання, реалізація гігієнічних вимог). У той же час абсолютно зрозуміло, що підручник, і тим більше навчальний комплекс, як знаряддя складної діяльності вимагають системного підходу до свого проектування. Спрямувавши свої можливості до потреб школи, був переконаний Д. Зуєв, психологи-фахівці в цій галузі відновлять невинувато перервану плідну роботу піонера наукової організації праці

А. Гастєва.

5. *Умови та засоби забезпечення повного засвоєння матеріалу навчальної книги.* Учених у першу чергу цікавить та роль, яку відіграють структурні характеристики навчальної книги та навчально-методичного комплексу в підвищенні ефективності засвоєння матеріалу. Психологи, базуючись на даних своєї науки про закономірності сприйняття, розвиток уваги, пам'яті й мислення, а також володіючи експериментальними методами перевірки засвоєння, могли б надати авторам підручників суттєву допомогу в пошуку можливостей поліпшення їхньої продукції.

6. *Підручник і навчальний комплекс як інструменти організації діяльності учня.* У повній відповідності з фундаментальними уявленнями про основи людської діяльності, на яких базується радянська психолого-педагогічна наука, педагоги прагнули через навчальну книгу виховати у школярів психологічну готовність до навчання як різновиду суспільно корисної діяльності. На переконання Д. Зуєва, для того, щоб активно і цілеспрямовано готувати учня до життя, школа повинна все більшою мірою ставати для підростаючого покоління своєрідним центром власного життя, місцем конкретної загальнолюдської практики. А це означає, що підручник як один з основних інструментів організації навчання і виховання в школі покликаний з першого класу активно готувати учня – майбутнього громадянина – до трудової та громадської діяльності, причому перш за все у сфері матеріального виробництва. Дослідження цієї ролі та можливостей удосконалення необхідних для неї характеристик – найважливіше дослідницьке завдання, до рішення якого повинні долучитися вчені й практики [4].

І. Журавльов звертав увагу вчених на необхідність дослідження проблеми дидактичних орієнтирів у підручникотворенні. Він зазначав, що у підручнику в тій чи іншій мірі повинні знайти відображення всі ті варіанти організації навчального процесу, які в принципі можуть мати місце і програмуються стосовно всього комплексу засобів навчання даного навчального предмета, для яких підручник є системоутворюючим елементом.

При створенні підручника автор чи авторський колектив неминує постає перед необхідністю відшукати однозначні рішення цілої низки складних психолого-дидактичних проблем (співвідношення в навчальному матеріалі фактів і узагальнень, повторюваність одного і того ж матеріалу, допустима кількість закінчених одиниць інформації в ньому, способи і засоби виявлення і подання міжпредметних зв'язків, оптимальна кількість завдань на відпрацювання умінь і навичок, співвідношення обсягу навчального матеріалу і годин, що реально відводяться на його засвоєння, рівні, глибина засвоєння окремих елементів навчального матеріалу, засоби постійного контролю за процесом засвоєння, місце і види засобів підсумкового контролю) та втілити їх у реальному навчальному матеріалі.

І. Журавльов пропонував кілька способів, що дозволяли уникнути пред'явлення суперечливих вимог до підручника. Перш за все, це ієрархізація вимог (першорядні, другорядні). Тоді неминує буде потрібне і

переформулювання багатьох вимог, оскільки деякі з них на догоду визначеності та імперативному звучанню приховують наявну насправді багатоаспектність підходу до їх реалізації. Інший спосіб – свідомо відмова від вимог взагалі як форми замовлення укладачам підручників і форми перевірки (контролю) результатів їх роботи. Надання вимогам статусу «тенденції» забезпечить можливість співіснування положень, що програмують протилежні дії з навчальним матеріалом при конструюванні підручника. У підручнику має бути відображено найкраще з усього напрацьованого в педагогічній науці, але у вигляді ілюстрацій, прикладів, варіантів завдань, тобто тенденцій реалізації тих чи інших наукових концепцій. Можна сказати, що завдання підручника в цьому плані полягає в тому, щоб сформулювати образ тенденції і способів її реалізації в навчальному матеріалі та в процесі навчання. Повне ж урахування їх, дійсно широка реалізація цих тенденцій пов'язані не з підручником, а з усім комплексом засобів, що застосовуються в процесі викладання конкретних навчальних предметів [3].

О. Кабардін гостро поставив питання про необхідність удосконалення в навчально-методичному комплексі *не лише підручника, але й усіх інших його компонентів* та сформулював *вимоги до здійснення експериментальної перевірки нових підручників*. У процесі навчання, як зазначав учений, широко використовуються натуральні об'єкти, моделі, прилади, посібники, роздаткові матеріали, аудіовізуальні засоби. Їх застосування описане у великій кількості методик і, як правило, пов'язане зі змістом діючого підручника, з реалізацією методичної концепції, закладеної в ньому. Підручник, в свою чергу, повинен бути побудований з урахуванням використання всіх компонентів навчально-методичного комплексу.

Для перевірки нового підручника як експериментального необхідно створити такі умови, щоб навчання організовувалося в повній відповідності до задуму автора підручника, з його методичною концепцією і перебувало під постійним контролем з боку експериментатора [5, с. 79].

Важливим етапом у розвитку підручничознавства стала праця *О. Бандури* «Наукові основи підручника з літератури (4-10 класи)» (1978 р.). Дослідниця презентувала себе прихильником універсального змісту навчальної книжки, яка б давала відповіді на всі провідні питання літературної освіти в середніх і старших класах. На основні головних дидактичних принципів, а також спираючись на багаторічний власний досвід педагогічної праці, вона висунула ідею «наскрізних ліній», які об'єднують підручник в одне ціле. *О. Бандура* стверджувала, що всі підручники мають забезпечувати єдину, чітку систему роботи з усіх питань, які в своїй сукупності становлять процес вивчення літератури в середній школі [1, с. 13].

Провідними «наскрізними лініями» дидактичного характеру, на думку авторки, є: засвоєння учнями найважливіших фактів з життя письменника; виклад найхарактерніших особливостей літературного процесу висвітлюваного періоду; аналітико-синтетична робота над текстом художнього твору; формування в учнів доступних умінь шкільного аналізу;

розвиток художнього та логічного мислення; збагачення усного мовлення; система письмових робіт; засвоєння школярами найпростіших і найнеобхідніших відомостей із теорії виразного читання і вироблення на їх основі відповідних умінь і навичок; виклад елементів теорії літератури, формування в учнів системи цих знань та системи вмінь щодо їх використання у своїй мовній практиці; усвідомлення учнями доступних старшокласникам основних закономірностей і перипетій розвитку літератури як словесного мистецтва; зв'язок літератури з життям; зв'язки викладання літератури із сучасністю; внутрішньопредметні та міжпредметні зв'язки; формування в учнів умінь самостійного набуття знань; система домашніх завдань; позакласна й позашкільна робота з літератури [1].

О. Бандура розкриває зміст кожної з «ліній» на прикладах різних видів навчальної літератури в середній і старшій ланках школи; подає систему вимог до змісту і методичного апарату підручника-хрестоматії; творчо розвиває теорію поетапного формування розумових дій учнів, які проходять у навчанні кілька періодів у своєму становленні та розвитку.

На підставі аналізу та синтезу здобутків науки дослідниця визначила основні мислительні операції під час вивчення літератури: зіставлення; розмірковування; виділення головного; класифікація і систематизація відібраних фактів; обґрунтування, доведення і заперечення; виведення часткових висновків; узагальнення, синтез; формування правил і визначень; оцінювання [1, с. 28].

У своїй роботі О. Бандура детально розглядає зміст завдань і вправ, що подаються в певній класифікації як елементи дидактичного апарату. Вперше сформульовані вимоги до методичного апарату підручників із літератури. Ось головні з них: виходити з логіки навчального процесу й самого предмета; урахувати особливості сприймання школярами відповідної вікової групи різного навчального матеріалу (художнього, логічного); спонукати учнів виконувати різноманітні розумові операції; активізувати уяву й фантазію школярів, збагачувати їхні емоції; відповідати рівню розвитку інтелектуальних можливостей учнів, бути посильними їм, урахувати вже засвоєні вміння і навички здобувати знання; визначати кількість запитань і завдань відповідно до кількості часу, відведеного на вивчення даного матеріалу; становити частину єдиної системи роботи, що забезпечується в усіх шкільних підручниках із усіх питань, сукупність яких становить процес вивчення літератури в середній школі; забезпечити формування в учнів чіткої, достатньо повної системи добре усвідомлених і міцно засвоєних знань, що стає основою естетичного й морального виховання молодого громадянина [1, с. 30]. Цей комплекс вимог до найважливішої складової частини будь-якої навчальної книжки – методичного апарату – є критеріальною базою успішної побудови завдань, запитань, вправ. Ця база й сьогодні успішно застосовується в підручникомознавстві.

Висновки. У 70-х – 80-х роках були науково обґрунтовані теоретичні засади підручника для середньої школи, який будується за певними принципами як за змістом, так і за структурою, психолого-педагогічними

вимогами до тексту, методичного апарату та ергономічних показників.

Величезний потенціал досягнень радянського підручничознавства має ширше використовуватися сучасними авторами підручників, їх рецензентами та експертами.

Список використаних джерел

1. Бандура О. М. Наукові основи підручника з літератури (4-10 класи) / О. М. Бандура – К. : Рад. школа, 1978. – 147 с.
2. Жосан О. Е. Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття) : [монографія] / О. Е. Жосан. – Кіровоград : Ексклюзив-систем, 2013. – 656 с.
3. Журавлев И. К. О некоторых дидактических требованиях к конструированию школьных учебников / И. К. Журавлев // Проблемы школьного учебника. – М. : Просвещение, 1983. – Вып. 12. – С. 150–163.
4. Зуев Д. Д. Школьный учебник / Д. Д. Зуев. – М. : Педагогика, 1983. – 240 с.
5. Психолого-педагогические проблемы создания и использования учебника (Круглый стол) // Вопросы психологии. – 1983. – № 5. – С. 66–86.
6. Смагін І. І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920-1990 рр.) : дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / І. І. Смагін. – К., 2011. – 562 с.